

Duch rosyjski a kultura – punkt widzenia Dostojewskiego. Zarys problematyki

Dzieła Dostojewskiego mają specjalne, dostrzegane już od początków ich recepcji, znaczenie dla badań nad duchem rosyjskim. Dobitnie wyraził to Mikołaj Bierdiajew w słowach: „Dostojewski dokonał wielkich odkryć w dziedzinie ducha rosyjskiego”¹. Jedną z perspektyw na niego dostarczają stworzone przez autora *Biesów* opisy rosyjskiego twórcy kultury. Dzięki nim można rozpatrywać ducha rosyjskiego w aspekcie stosunku do kultury na poziomie świadomości pisarza. Dane do analizy tak określonego przedmiotu niniejszego tekstu są zaczerpnięte głównie z literackiej twórczości Dostojewskiego oraz fragmentów *Dziennika pisarza*², które zawierają ważne bezpośrednie uwagi pisarza o twórcy rosyjskim. Jedne z nich pozwalają dostrzec, że twórca jest rozumiany w sposób standardowy – jako człowiek, który prowadzi aktywność świadcząca o duchowym wymiarze człowieka i zróżnicowaną ze względu na takie dziedziny, jak między innymi: literatura, filozofia lub sztuka; zaś inne ukazują twórcę rosyjskiego jako specyficznego – różniącego się od typowego twórcy europejskiego (DP, 394). Puszkina zostaje przez Dostojewskiego przedstawiony jako „doskonały twórca rosyjski” (DP, 394), który wyraża metafizyczne dążenie do powszechnej jedności (DP, 395); znamienne, że jest ono ukazane zarazem jako dążenie właściwe duchowi rosyjskiemu (DP, 412, 413, 414). Literackie opisy Dostojewskiego pokazują natomiast, że powieściowi twórcy rosyjscy, w szczególności o talencie filozoficznym, jak na przykład Aleksy Kiryłow, Iwan Karamazow, głoszą idee – w ich zamyśle – o znaczeniu nie tylko filozoficznym, lecz także religijnym. Ich treścią kryształizującą się przede wszystkim w idei człowieko-boga, jest nie tylko rozumowe poznanie prawdy i jej szerzenie (BK, 745³), ale także religijne zbawienie (BK, 375); również owa troska o religijne zbawienie jest według autora *Biesów* charakterystyczna dla ducha rosyjskiego (DP, 414). Taki pobieżny opis wyłaniający się z utworów Do-

¹ M. Bierdiajew, *Światopogląd Dostojewskiego*, przeł. i oprac. H. Paprocki, Kęty 2004, s. 124. Słowa i zdania w tekście opatrzone cudzysłowami są dokładnym cytatem, opatrzone apostrofami stanowią przytoczenie ze zmianą końcówek.

² F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, przeł., M. Leńiewska, t. 3, Warszawa 1982, (dalej: DP). W interpretacji opieram się na wydaniu: Ф. Достоевский, *Собрание сочинений*: В 9 т. 9. Б 2 кн. 2: *Дневник писателя*, Москва 2004. W tekście w nawiasach podaję skrót tytułu i stronę, i tak w wypadku wszystkich pozostałych dzieł Dostojewskiego.

³ F. Dostojewski, *Biesy*, przeł. Z. Podgórzec, Wrocław 2004, s. 883; (dalej: B). Cytaty przytaczam według tego wydania. Interpretuję na podstawie oryginału, opieram się na wydaniu: Ф. Достоевский, *Бесы*, Ленинград 1989.

stojewskiego skłania, by pytać o wartości pojawiające się w dziełach twórcy w jego rozumieniu. Można sądzić, że dobór tych wartości jest związany ze specyfiką ducha rosyjskiego, który, jak pozwalają przypuszczać przytoczone odwołania do twórczości pisarza, nie jest duchem o nastawieniu⁴ kulturowym typowym dla ducha narodów europejskich⁵.

Zamierzona charakterystyka ducha rosyjskiego zostanie poprzedzona kilkoma spostrzeżeniami na temat koncepcji ducha ludzkiego zawartej w twórczości autora *Biesów* a także standardowego rozumienia przez niego kultury⁶.

Dająca się wyłonić z twórczości Dostojewskiego koncepcja ducha człowieka⁷ (odtąd w skrócie: ducha) opiera się na tezie o charakterze antropologicznym, w której duchowość oznacza wyższy wymiar człowieka (BK, 362) i zarazem sferę idei, sensu⁸. W twórczości tej można wyróżnić dwa zasadnicze rozumienia ducha, którym odpowiadają jego dwa aspekty: statyczny i dynamiczny. Pierwszy z nich to duchowość w znaczeniu struktury ducha; drugi, dynamiczny, oznacza duchowość w znaczeniu stawania się ducha. Z perspektywy antropologicznej duchowość w sensie statycznym można opisywać na przykład ze względu na władze ducha: takie, jak wola, umysł czy serce, oraz ze względu na właściwą im aktywność i odpowiadające jej obiekty – sensory. Duchowość w sensie dynamicznym można ujmować jako sposób bycia polegający na trosce o kształtowanie, urzeczywistnianie się ducha, o formowanie się życia duchowego. Opis w ten sposób rozumianej duchowości przedstawia wskazówki, jak dążyć do celu, którego osiągnięcie stanowi o pełni ducha. Przedmiotowym odpowiednikiem ducha jest w myśli Dostojewskiego „idea”. Nazywana przez autora *Biesów* również wyższym celem życia (MBA, 103) – przyjmuje ona w twórczości pisarza znaczenie tego, co obiektywne, ważne dla człowieka, co jako sens i cel nadaje kierunek i wagę jego życiu oraz jest odczuwane sercem. Warto w tym miejscu zauważyć, że ponieważ u Dostojewskiego idea wskazuje na ducha, ma znaczenie czegoś obiektywnego i sensownego – odczuwające ją serce nie może być rozumiane jako siedlisko irracjonalnych emocji, lecz jako władza ducha odpowiedzialna za

⁴ Nastawienie, o które tu chodzi, oznacza, w skrócie rzecz ujmując, trwałe ukierunkowanie ducha ludzkiego na pewien rodzaj wartości; w takim rozumieniu nastawienie decyduje o tożsamości aksjologicznej człowieka. Przy takim pojęciu nastawienia zakłada się, że w człowieku jest obecna specyficzna wrażliwość na pewien rodzaj wartości, szczególnie zdolność do ich poznawania i realizowania; że określony rodzaj wartości odsłania się dopiero dzięki właściwemu nastawieniu na nie (poza ramy wystąpienia wykraczają pytania o to, jak w człowieku istnieje takie nastawienie, czy jest przedmiotem woli, dowolnego wyboru, czy tylko odkrywane i kształtowane).

⁵ Wszelkie uwagi, które dotyczą zjawiska wspólnoty ujmowanego z perspektywy aksjologii, czerpię z koncepcji Dietricha von Hildebranda zawartej w jego dziele *Metafizyka wspólnoty (Metaphysik der Gemeinschaft)*, por.: www.i-text.narod.ru/lib/gildebrand-lib/gilderbrant_metafizika_kommunikacji/page10.htm#1.

⁶ Wyczerpujący opis tych zjawisk wykracza poza ramy niniejszego artykułu; dlatego przedstawimy je w optymalnie zawężonym wymiarze.

⁷ Poza ramy artykułu wykracza szczegółowa charakterystyka ducha ludzkiego, uwzględniająca różnicowanie na ducha jednostkowego i wspólnotowego.

⁸ Patrz: Ф.М. Достоевский, *Мысли, высказывания, афоризмы*, Париж 1975, s. 103, 104; (dalej: MBA).

intencjonalne, duchowe uczucia. Takie rozumienie idei pozwala, na użytek niniejszego tekstu, widzieć w niej nie abstrakcyjny przedmiot intelektu, a zjawisko istotnie zbieżne z fenomenem wartości w sensie, jaki nadaje wartości klasyczna aksjologia fenomenologiczna. Na jej gruncie wartość to pewna odrębna jakość o charakterze duchowym, obiektywnym⁹. W niniejszych rozważaniach zjawisko opisywanego przez Dostojewskiego ducha rosyjskiego będzie rozpatrywane właśnie z perspektywy aksjologii fenomenologicznej, która w pierwszej kolejności zostanie użyta do określania stosowanego przez nas rozumienia kultury. W przedstawianych analizach posługujemy się jej pojęciem aksjologicznym oznaczającym wartości kulturowe. Na gruncie aksjologicznej fenomenologii za klasyczną uchodzi koncepcja wartości stworzona przez Maxa Schelera; na niej zasadniczo będziemy się opierać. Zgodnie z nią¹⁰ wartości kulturowe są wymiennie nazywane duchowymi i znajdują się poniżej wartości najwyższych, czyli wartości tego, co święte, zwanych także religijnymi, a powyżej wartości tego, co szlachetne, zwanych także witalnymi¹¹. Do wartości kulturowych Scheler zalicza wartość poznawcze, estetyczne i prawne. Nosicielem tych wartości jest odpowiednio: filozof, artysta i prawodawca.

Spróbujmy teraz ducha rosyjskiego w rozumieniu Dostojewskiego określić z perspektywy podmiotowej, czyli od strony odpowiadającego mu nastawienia reprezentującego go wzorcowego (nastojaszczij)¹² Rosjanina. Każdy taki Rosjanin pyta o prawdę, która dotyczy istnienia Boga (BK, 271), ostatecznego przeznaczenia ludzkości (BK, 271). Zdolność umożliwiająca stawianie pytań ostatecznych ma charakter metafizyczny¹³. Słowa Dostojewskiego przedstawiają spełnienie takiej zdolności od strony indywidualnej oraz wspólnotowej człowieka: w pierwszym przypadku spełnienie to jest poszukiwaniem prawdy, która niesie ocalenie dla własnego ducha (DP, 402, 404, 408), a w drugim – dążeniem do jedności ogólnoludzkiej (DP, 398, 400). Spełnienie zdolności metafizycznej w obu jej aspektach w swej ostatecznej postaci ma sens religijny (DP, 414) i, co znamienne, jest przez Dostojewskiego wiązane z sercem człowieka (DP, 414). Ocalająca ducha ludzkiego prawda wskazuje na ideał Chrystusa (DP, 414) albo na ideę człowieko-boga, w zamyśle jej wyznawców konkurencyjnej wobec idei chrześcijaństwa (BK, 745; B, 163); i odpowiednio – powszechna jedność staje się ostatecznie zjednoczeniem „w Chrystusie” albo w idei człowieko-

⁹ Patrz: H. Buczyńska-Garewicz, *Uczucia i rozum w świecie wartości*, Warszawa 2003, s. 236. Odtąd w artykule „idea” jest traktowana wymiennie z „wartością”.

¹⁰ W artykule opieram się zasadniczo na aksjologii Schelera pochodzącej z okresu jego słynnego dzieła *Formalizm w etyce a materialna etyka wartości* (Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik, 1913–1916).

¹¹ M. Scheler, *Wolność, miłość, świętość. Pisma wybrane z filozofii religii*, przeł. G. Sowiński, Kraków 2004, s. 216.

¹² W ten sposób rozumiem określenie, które pojawia się w opisach słynnej odbytej w traktierni rozmowy powieściowych braci: Iwana i Aloszy Karamazow; przeciwieństwem tego określenia, jak wynika z kontekstu rozmowy, nie jest fałszywość, lecz nie-wzorcowość.

¹³ K. Tarnowski, *Czy religia potrzebuje metafizyki?* [w:] *Metafizyka i religia*, red. W. Kowalski, T. Obolovitch, Kraków 2006, s. 49.

-boga (BK, 745; B, 329). Słowa Dostojewskiego pokazują, że wraz z przejściem z poziomu metafizycznego na płaszczyznę ostatecznego religijnego sensu Rosjanie polaryzują się.

Nastawienie metafizyczne dochodzące do głosu w ostatecznych pytaniach czy dążeniach to, jak można sądzić, podstawa ducha rosyjskiego, jego przewymiar. Nastawienie to ma charakter poznawczy¹⁴. I jako takie podporządkowuje się prawdzie – metafizycznej. Nastawienie metafizyczne otwiera na wymiar spraw istotnych dla człowieka jako człowieka dotyczących jego podstawowej – metafizycznej – sytuacji, ostatecznego przeznaczenia ludzkości, rodzi świadomość więzi z innymi ludźmi w tym, co dla nich jako ludzi najistotniejsze, najważniejsze¹⁵. W sferze indywidualnej nastawienie metafizyczne wyraża się w dążeniu do poznania prawdy dotyczącej ostatecznej zasady bytu i pełnego sensu istnienia¹⁶. W przypadku Rosjan dążenie to najdobitniej dochodzi do głosu w pytaniu: „jest Bóg, czy Go nie ma?” (BK, 157, 735). W wymiarze społecznym nastawienie metafizyczne spełnia się w dążeniu człowieka do relacji miłości z innymi ludźmi – jako członkami ludzkości¹⁷. W relacji tej szczególnie zaznacza się wartość jedności¹⁸ metafizycznej, czyli zachodzącej na najgłębszym ostatecznym poziomie człowieka. Wspólnotę o aksjologicznym zakresie treściowym mającym charakter metafizyczny stanowi ludzkość¹⁹. Jest ona wspólnotą głębszą od wspólnoty kulturowej – narodu²⁰. Okazuje się, że ujęty od strony podstawowej duch rosyjski w rozumieniu Dostojewskiego pokrywa się co do aksjologicznej zawartości treściowej z duchem ludzkości.

Drugi, właściwy, jak się wydaje, wymiar ducha rosyjskiego w interpretacji Dostojewskiego konstituuje się jako religijna odpowiedź na pytania pochodzące z jego metafizycznego wymiaru²¹, który z tej perspektywy – właściwego wymiaru ducha rosyjskiego – okazuje się wymiarem przedreligijnym. Odpowiedź ta otrzymuje u Rosjan przeciwstawne ujęcia, którym odpowiadają dwa idealne bieguny ducha rosyjskiego. O przynależności do jednego decyduje rozstrzygnięcie, w myśl którego poszukiwana ostatecznie ocalająca ducha prawda oraz ostateczne zjednoczenie ludzkości wskazują na Boga chrześcijaństwa Zosimy; o przynależności do drugiego bieguna decyduje rozstrzygnięcie odmienne, zgodnie z którym poszukiwanej prawdzie i powszechnemu zjednoczeniu również odpowiada idea „Boga”, lecz wykluczająca się z ideą Boga Zosimy (BK, 34–35). By specyfika obydwu biegunów ducha rosyjskiego, a także kolejnego ostatniego jego wymiaru, ujawniła się, należy pokrótce określić ideę Boga w rozumieniu Dostojewskiego.

¹⁴ M. Scheler, *Pisma z antropologii filozoficznej i teorii wiedzy*, przeł. S. Czerniak, A. Węgrzecki, s. 436.

¹⁵ www.i-text.narod.ru/lib/gildebrand-lib/gilderbrant_metafizika_kommunikacji/page10.htm#1 .

¹⁶ K. Tarnowski, *Czy religia potrzebuje...*, s. 39.

¹⁷ www.i-text.narod.ru/lib/gildebrand-lib/gilderbrant_metafizika_kommunikacji/page10.htm#1 .

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ K. Tarnowski, *Czy religia potrzebuje...*, s. 38.

Według autora *Biesów* idea Boga jest najwyższa (MBA, 104, 117) i obejmuje metafizyczny wymiar, który otrzymuje w Nim swoje ostateczne religijne znaczenie (DP, 414). Takie rozumienie idei Boga pozwala ściśle wiązać ją z wartością świętości, która w stopniu najwyższym odnosi się do osoby Boga²² (odtąd idea ta będzie wymiennie nazywana wartością świętości lub wartościami religijnymi). Przedmiotowym korelatem ducha rosyjskiego w rozumieniu Dostojewskiego jest idea Boga, a ujmujące ją podmiotowe nastawienie – okazuje się metafizyczno-religijne. Aksjologiczne poznanie wartości świętości może być, jak poznanie każdej innej wartości, adekwatne albo mylne²³ i – w tym drugim przypadku – daje ono rozmaite iluzje świętości przesłaniające w świadomości Rosjanina prawdziwego Boga. To znaczy, że Rosjanin w interpretacji Dostojewskiego z istoty swej jest nastawiony na ideę Boga, którą może poznać rzetelnie albo mylnie²⁴. W drugim przypadku – na szczycie hierarchii wartości, na miejscu prawdziwych wartości świętości – stawia wartość od niej niższą (na przykład którąś z wartości kulturowych), tym samym zafalszowując obiektywną hierarchię wartości. Iluzja, która w ten sposób powstaje, zakrywa prawdziwą wartość świętości oraz prawdziwą wartość niższą, mylnie zabsolutyzowaną. Idole Rosjan nie są, dodajmy w tym miejscu, przypadkowe. Mylnie zabsolutyzowane wartości niższe muszą pochodzić ze świata wartości Rosjanina, muszą być z nim ściśle związane. Analizy opisywanych przez Dostojewskiego typów Rosjan pozwalają sądzić, że wartości mylnie ujmowane w randze wartości najwyższej są tymi wartościami, które określają danego Rosjanina nie w wymiarze jego wspólnotowości, rosyjskości, a w sferze jego indywidualności. Są to te wartości, które pozwalają w Rosjanach wyodrębnić ich typy, na przykład twórców kulturowych, czyli takich Rosjan, którzy rozpatrywani jako indywidualne jednostki są nastawieni na którąś z wartości kulturowych. Z punktu widzenia Dostojewskiego prawdziwa wartość świętości wskazuje na Boga chrześcijaństwa Zosimy. Rosjanie, którzy nie wybierają takiego Boga, mimo że intencjonalnie są nastawieni na ideę Boga, obiektywnie odnoszą się do bożka – dobra ziemskiego, mylnie ujmowanego jako dobro o wartości absolutnej²⁵. Znakiem takiego nietrafnego odniesienia są w twórczości Dostojewskiego rozmaitego rodzaju sprzeczności, w które wikła się egzystencja takich Rosjan. Reprezentowany przez nich biegun ducha rosyjskiego będzie odtąd w skrócie i technicznie nazywany wymiarem iluzoryzmu metafizyczno-religijnego. Wobec tego – z punktu widzenia Dostojewskiego – tylko w jednym biegunie, reprezentowanym przez Rosjan typu Alosza Karamazow, duchowość rosyjska oznacza urzeczywistnienie prawdziwej idei Boga. Biegun ten, ujęty przez Dostojewskiego w aspekcie dążenia do Boga, jest utożsamiany ze „ścieżką mnicha” (odtąd aspekt ten będzie w skrócie i technicznie nazywany wymiarem ascetycznym ducha rosyjskiego). Kroczenie tą ścieżką polega

²² M. Baranowska, *Bóg w myśli Schelera*, Kraków 2011, s. 100.

²³ H. Buczyńska-Garewicz, *Scheler a filozofia wartości* [w:] M. Scheler, *Resentyment a moralność*, Warszawa 1977, s. 19.

²⁴ Por. M. Scheler, *Problemy religii*, przeł. A. Węgrzecki, Kraków 1995, s. 281.

²⁵ *Ibidem*, s. 238.

na urzeczywistnianiu wartości osobowych²⁶ o charakterze metafizyczno-religijnym²⁷. Wartości te są zasadą, źródłem wolności, odpowiednio nazywanej osobową lub duchową. Kroczenie „ścieżką mnicha” daje się zatem również ujmować jako osiągnięcie wolności ducha (BK, 37, 363), a kroczący nią „mnich” – jako osoba o charakterze metafizyczno-religijnym. Wolność ta jest przez „mnicha” ostatecznie odnoszona do Boga i jako taka ma charakter metafizyczno-religijny. Wybór wartości osobowych personalizuje człowieka²⁸. Dążenie do Boga oznaczające ascetyczny wymiar ducha rosyjskiego okazuje się drogą kształtowania własnego nastawienia duchowego, procesem osobotwórczym o charakterze metafizyczno-religijnym.

Rosjanie, którzy urzeczywistnili wolność ducha²⁹, stają się podłożem dla ostatniego, granicznego wymiaru ducha rosyjskiego. Nietrudno dostrzec, że tylko w Rosjanach nastawionych na prawdziwą ideę Boga wymiary ducha rosyjskiego przechodzą jeden w drugi, a przechodzenie to oznacza jego wzrost, urzeczywistnianie się. Osoby reprezentujące wymiar graniczny ducha rosyjskiego stają się nosicielem świętości osobowej³⁰ nadającej temu, co metafizyczne, ostateczny, religijny, sens. W osobach tych nastawienie metafizyczno-religijne jest w pełni autentyczne; a duch rosyjski otwiera się na wymiar nieskończoności, osiąga swój optymalny wzrost. Zarazem z perspektywy aksjologii ducha zbiorowego wspólnota takich osób jawi się jako Kościół w jednym z jego wymiarów, obok głównego – nadprzyrodzonego. Z punktu widzenia Dostojewskiego aksjologiczna treść ducha rosyjskiego z jego wymiaru granicznego pokrywa się zatem z zakresem treściowym osobowego wymiaru Kościoła³¹ ujmowanego z perspektywy aksjologicznej. Zakres ten kryje w sobie ostateczne spełnienie zawartości treściowej ludzkości³². W wymiarze granicznym ducha rosyjskiego jego podstawa – metafizyczna sfera – osiąga zatem swe ostateczne religijne urzeczywistnienie.

Okazuje się, że duch rosyjski w rozumieniu Dostojewskiego różnicuje się na dynamiczne wymiary. Żadnemu z nich nie odpowiada nastawienie kulturowe. Duch

²⁶ Wartości osobowe to takie, których, jak wyjaśnia Scheler, nosicielem jest osoba. Wartości osobowe wchodzi w szczególnie ścisłą więź ze swoim nosicielem. Urzeczywistnione jednoczą się z aksjologicznym rdzeniem osoby, tworząc ją tym samym – np. realizując wartość wolności, człowiek staje się wolny. Patrz M. Scheler, *Istota i formy sympatii*, przeł. A. Węgrzecki, Warszawa 1986, s. 255; H. Buczyńska-Garewicz, *Uczucia i rozum...*, s. 240.

²⁷ Wartościom takim odpowiada nastawienie osobowe o charakterze metafizyczno-religijnym.

²⁸ J. Tischner, *Polski młyn*, Kraków 1991, s. 54.

²⁹ Wolność ducha jako kres ścieżki mnicha otrzymuje także u Dostojewskiego kilka innych określeń, takich jak ‘odnalezienie samego siebie w sobie samym’ (BK, 37), ‘samo-posiadanie’ (BK, 37), ‘wolność od samego siebie’ (BK 37). Określenia te nie zostają bliżej wyjaśnione przez Dostojewskiego; ich wymienne zastosowanie przez autora *Biesów* pozwala jednak sądzić, że stanowią one aspekty jednej duchowej rzeczywistości. Bliższe przyjrzenie się tym aspektom wykracza poza ramy artykułu.

³⁰ A nie, na wszelki wypadek zauważmy, świętości kanonicznej czy sakramentalnej.

³¹ www.i-text.narod.ru/lib/gildebrand-lib/gilderbrand_metafizika_komunikacji/page10.htm#1.

³² W wymiarze aksjologii zakres treściowy Kościoła i ludzkości jest różny, zarazem wspólnoty te pozostają we wzajemnym odniesieniu. W idei Kościoła zawiera się intencja objęcia sobą wszystkich ludzi – ludzkości. Zakres treściowy Kościoła kryje w sobie ostateczne spełnienie zakresu treściowego ludzkości; patrz: *ibidem*.

rosyjski według Dostojewskiego nie jest więc, z perspektywy aksjologii fenomenologicznej, typowym duchem narodowym³³. W wymiarze autentycznego pełnego wzrostu jest on duchem o nastawieniu metafizyczno-religijnym. Wobec tego można sądzić, że specyfika kultury rosyjskiej, ujęta od strony podmiotowej, polega na tym, iż ma ona w duchu twórcy rosyjskiego mieszane pochodzenie; ono wyznacza specyficzny dobór wartości pojawiających się w dziełach twórcy rosyjskiego. W ten sposób określona specyfika kultury rosyjskiej rodzi pytanie o to, jak w świadomości aksjologicznej³⁴ twórcy rosyjskiego współlistnieją, aksjologicznie różne, nastawienia duchowe: określające go jako Rosjanina oraz jako twórcę kultury?

Wewnętrzne zróżnicowanie ducha rosyjskiego pozwala przypuszczać, że kultura rosyjska, ujęta od strony swego mieszanego pochodzenia w duchu, przybiera różne postaci odpowiednio do wymiarów ducha rosyjskiego³⁵. Celem dalszych analiz będzie odsłonięcie tych postaci i tym samym określenie kryteriów specyficznego doboru wartości w dziełach twórcy rosyjskiego w rozumieniu Dostojewskiego. Kryteria te, wskazujące na poszczególne wymiary ducha rosyjskiego, będą szukane w sferze świadomości aksjologicznej takiego twórcy: od strony jego duchowego nastawienia i odpowiadających im wartości.

Świadomość twórcy rosyjskiego, reprezentującego przewymiar ducha rosyjskiego zawiera nie tylko idee kulturowe, lecz także idee metafizyczne określające zakres treściowy ludzkości. W aktywności tego twórcy wymiar kulturowy miesza się z wymiarem metafizycznym. Jako sfera tego, co absolutne, wymiar ten jest wyższy od sfery kulturowej, nadaje jej ostateczne – metafizyczne – znaczenie. Zawierając w sobie idee metafizyczne, dzieła twórcy rosyjskiego pobudzają w człowieku świadomość zespolenia ze wszystkimi innymi ludźmi w tym, co najistotniejsze dla nich jako osób duchowych. Dzieła kultury rosyjskiej z przedreligijnego wymiaru ducha rosyjskiego przedstawiają zatem idee ważne dla człowieka o różnej kulturze, mentalności. Idee te stanowią swoistą platformę tej głębokiej międzyludzkiej jedności, która zachodzi na poziomie samego człowieczeństwa człowieka; idee te są zarazem obszarem duchowego dialogu między narodami³⁶, duchowej jedności między nimi. Kultura rosyjska występująca w przewymiarze ducha rosyjskiego pochodzi wobec tego z dwóch nakładających się w duchu twórcy rosyjskiego nastawień: metafizycznego oraz kulturowego, i ma charakter metafizyczny.

W dziełach Dostojewskiego z wymiaru iluzoryzmu metafizyczno-religijnego mylnie jawią się wartości metafizyczno-religijne i kulturowe. Świadomość takiego twórcy jest zatem wypełniona przez pozorne wartości metafizyczno-religijne i pozorne

³³ *Ibidem*.

³⁴ Pojęcie świadomości aksjologicznej, które przyjmujemy za Schelerem, oznacza poznanie, ujmowanie wartości. Świadomość ta może być adekwatna albo mylna; taka złudna świadomość ukazuje iluzję wartości. Patrz: H. Buczyńska-Garewicz, *Scheler a filozofia...*, s. 19.

³⁵ Szczegółowy opis wszystkich tych postaci wykracza poza ramy niniejszego tekstu.

³⁶ Por. M. Scheler, *Problemy religii...*, s. 284.

wartości kulturowe, i jako taka, oznacza złudzenie³⁷. Jakie wartości zostają urzeczywistnione w dziełach takiego twórcy? Nie są nimi pozorne wartości metafizyczno-religijne i pozorne wartości kulturowe podchodzące z jego świadomości. Zgodnie bowiem z zasadą aksjologiczną warunkiem urzeczywistnienia wartości jest prawda o niej, jej adekwatne poznanie³⁸. Iluzja, która je przesłania, zależy pod względem swej aksjologicznej treści od rodzaju wartości, które określają dany typ Rosjanina w wymiarze jego indywidualności. Kultura rosyjska występująca w wymiarze iluzoryzmu metafizyczno-religijnego pochodzi wobec tego z dwóch istniejących w duchu twórcy rosyjskiego mylnych nastawień: metafizyczno-religijnego oraz kulturowego, jest zatem nieautentyczną kulturą metafizyczno-religijną.

W dziełach Dostojewskiego z wymiaru ascetycznego ducha rosyjskiego wartości kulturowe przeplatają się z wyższymi od nich wartościami osobowymi o charakterze metafizyczno-religijnym wypełniającymi sferę dążenia do Boga. W wymiarze tym można wyróżnić dwa obszary doświadczeń. Pierwszym jest przeżycie kryzysu w odniesieniu do kultury. W świadomości ascetycznego twórcy rosyjskiego jawi się ona jako coś znikome w obliczu pożądanej wartości absolutnej³⁹, coś, co nie daje spełnienia pragnieniom, które pochodzą z nastawienia metafizyczno-religijnego – najbardziej intensywne, dogłębne i trwałe ukierunkowania ducha ludzkiego⁴⁰. Niespełnienie w obszarze takich pragnień wyraża się w doświadczeniu niepokoju metafizyczno-religijnego i rozczarowania, niedosytu w zakresie kultury. Z doświadczeniem tym wiążą się rozterki co do znaczenia kultury dla dążenia do Boga, wyrażające się w pytaniu: czy może ona służyć za rodzaj duchowej drabiny, czy jest raczej przeszkodą, którą należy odrzucić? Przewyciężenie tych rozterek wyróżnia drugi obszar doświadczeń charakterystycznych dla ascetycznego wymiaru ducha rosyjskiego. Obszar ten znamionują dzieła kultury rosyjskiej, które przedstawiają swoiste drogowskazy: możliwych dróg do Boga, ścieżek zbawienia – sposobów zmiany, kształtowania nastawienia ducha. Dzieła te są podobne do rozdziału z *Braci Karamazow* zatytułowanego „Z rozmów i pouczeń starca Zosimy” i z trudem dają się odróżnić od traktatu ascetycznego, od zapisu ćwiczeń duchowych. Kultura rosyjska z obszaru wymiaru ascetycznego ducha rosyjskiego pochodzi wobec tego z nastawienia kulturowego oraz osobowego, o charakterze metafizyczno-religijnym, i ma charakter metafizyczno-religijny.

W dziełach twórcy rosyjskiego z wymiaru granicznego ducha rosyjskiego wartości kulturowe przenikają się z wyższymi od nich wartościami metafizyczno-religijnymi. Te ostatnie nadają wartościom kulturowym ostateczną jedność i ostateczny sens oraz cel⁴¹. Dzieła twórcy rosyjskiego z wymiaru metafizyczno-religijnego zo-

³⁷ O złudzeniu jako mylnej świadomości aksjologicznej będącej nosicielem pozornych wartości, patrz: H. Buczyńska-Garewicz, *Scheler a filozofia wartości...*, s. 19.

³⁸ J. Tischner, *Studia z filozofii świadomości*, Kraków 2006, s. 271.

³⁹ Por. M. Scheler, *Problemy religii...*, s. 310, 317.

⁴⁰ *Idem*, *Wolność, miłość*, s. 227; M. Baranowska, *Bóg w myśli...*, s. 37, 51.

⁴¹ *Idem*, *Problemy religii...*, s. 328.

stają nasycone wymiarem nieskończoności i tym samym przemienione w zakresie swego charakteru. Wartości obecne w takich dziełach otwierają ducha ludzkiego na wymiar nieskończoności metafizyczno-religijnej. Wyrażająca ją przemieniona kultura rosyjska odsłania się w nowej postaci – okazuje się sposobem wznoszenia się do Boga⁴². W aktywności metafizyczno-religijnej twórcy zmienia się także sens autorstwa. Dzieła metafizyczno-religijnej twórcy stają się wspólnym dziełem Kościoła jako wspólnoty osób świętych w Bogu. Twórca ten jako nosiciel wartości metafizyczno-religijnych jest bowiem osobą w swym rdzeniu aksjologicznym zjednoczoną w Bogu z innymi osobami, tak jak on w pełni autentycznie nastawionymi na Boga.

Zakończenie

Kultura rosyjska w rozumieniu Dostojewskiego, ujmowana od strony świadomości jej twórcy i z perspektywy aksjologii, uobecnia nie tylko wartości czysto kulturowe, lecz także idee metafizyczne i wartości religijne. Specyficzny dobór wartości w kulturze rosyjskiej ma swoje wytłumaczenie w jej mieszanym pochodzeniu w duchu twórcy rosyjskiego. Pochodzenie to jest związane ze specyfiką przedstawianego przez Dostojewskiego ducha rosyjskiego, który jest duchem nie o nastawieniu kulturowym właściwym dla typowego ducha narodu europejskiego, lecz – o nastawieniu metafizyczno-religijnym.

Naturalny obszar ukonkretniania się obecnych w kulturze rosyjskiej idei metafizycznych i wartości religijnych to odpowiednio: sfera myślenia, dzieła filozoficzne oraz osoba⁴³. Wartości te są trudne do przedstawiania w tych dziełach kulturowych, w których urzeczywistniają się walory estetyczne i które posługują się środkami literackimi oraz wizualnymi, na przykład malarskimi czy filmowymi. Trudność ta ma swoje źródło w cechach wartości, które stanowią kryterium ich wysokości⁴⁴. Na gruncie klasycznej aksjologii fenomenologicznej wartości duchowe⁴⁵ są tak zwanymi wartościami wysokimi, religijne zaś – wartościami najwyższymi. Do kryteriów rangi tego rodzaju wartości należy ich trwałość, która w wypadku wartości religijnych oznacza wieczność⁴⁶, oraz głębia ich odczuwania⁴⁷. Wartości te oraz ich nosiciele –

⁴² Por. *ibidem*, s. 317.

⁴³ Odpowiedniość tę można wyjaśniać za pomocą Schelerowskich kategorii wartości zróżnicowanych ze względu na charakter nosiciela wartości. Por. H. Buczyńska-Garewicz, *Uczucia i rozum w świecie wartości...*, s. 240–241.

⁴⁴ Mając na uwadze kryteria wysokości wartości, Scheler pisze: „(...) wartości są tym »wyższe«, im bardziej są trwałe, podobnie tym wyższe, im mniejszy udział mają w »rozciągłości« i podzielności; tym wyższe również, im »głębsze« jest »zadowolenie« związane z ich odczuwaniem; na koniec tym wyższe, w im mniejszym stopniu ich odczuwanie jest względne wobec uznania (Setzung) określonych, wyznaczonych przez ich istoty nosicieli »odczuwania« i »preferowania«”. Patrz: M. Scheler, *Wartości „wyższe” i „niższe”* [w:] *Z fenomenologii wartości*, przeł. W. Galewicz, s. 71.

⁴⁵ Do nich należą jakości metafizyczne.

⁴⁶ M. Scheler, *Wartości...*, s. 73–74.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 71.

osoba, jej życie duchowe w aktach myślenia, dążenia metafizycznego oraz w aktach religijnych – wymagają zatem specjalnego środka wyrazu. Takiego, który ukazuje wartości w rozciągłości czasowej⁴⁸, ich otwarcie na wymiar nieskończoności, duchowy charakter ich nosicieli i zarazem nie usuwa z ich artystycznego przedstawienia wartości estetycznych.

Specyficzny dobór wartości przedstawianych w kulturze rosyjskiej w rozumieniu Dostojewskiego czyni ją kulturą o charakterze uniwersalnym oraz ponadnarodowym. Wartości te są wysokie, a zatem trudne do poznania oraz urzeczywistnienia. Zatem udostępniają się tylko odbiorcy o odpowiednim – wzniosłym – nastawieniu duchowym. Specyficznie rosyjskie wartości kulturowe przemawiają do każdego człowieka jako osoby duchowej, zarazem pozostają nieuchwytnie dla człowieka o nastawieniu na wartości niskie.

Резюме

Русский дух и культура – точка зрения Достоевского. Очерк проблематики

Статья разрабатывает проблему специфики русской культуры, представляемой со стороны ей, описываемого Достоевским, творца. Проблема эта рассматривается в перспективе аксиологии духовности. В русской культуре, которая выявляется из описаний Достоевского, появляются не только ценности культурные, но тоже идеи метафизические и ценности религиозные. Специфический состав ценностей в русской культуре объясняется ей мешанным происхождением в духе русского творца. Происхождение это связано со спецификой описываемого Достоевским русского духа, который не является духом о культурном наставлении свойственным для типичного духа европейского народа, но есть духом о наставлении метафизически-религиозном и дифференцируется на динамические сферы. Мешанное происхождение русской культуры определено, во первых – со стороны истоков – двумя духовными наставлениями: культурным и свойственным русскому духу и во вторых – со стороны формы – дифференциацией этого духа на сферы. Специфические черты русской культуры, рассматриваемой со стороны аксиологических субъектных истоков, это: ей мешанное духовное происхождение и дифференциация в области этого происхождения – соответственно сфером русского духа.

Nota o autorze

Dr Lidia Macheta – adiunkt w Katedrze Kultury Bizantyńsko-Pravosławnej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Obszary zainteresowań: duchowość rosyjska, filozoficzna i teologiczna antropologia duchowości.

Problemy badane obecnie: specyfika ducha rosyjskiego, jurodstwo, duchowość starożytnego monastycyzmu, acedia a duch rosyjski.

---

⁴⁸ Czasami rozciągłość ta oznacza lata życia, co podkreśla Dostojewski w opisach ścieżki mnicha (BK, 35).